

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA ZAMON KATEGORIYASINING QIYOSIY TAHLILI

Xudoyberdiyeva Dilfuza Alisher qizi

ISFTI instituti Samarqand filiali Xorijiy til va adabiyoti magistranti

Ilmiy rahbar: Amanullayeva Kamola Muminovna

ISFT instituti Samarqand filiali PhD, professor v.b.

miskamolka@yahoo.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada agglyutinativ tuzilishga ega bo‘lgan o‘zbek tili va asosan analitik xarakterdagi ingliz tilida fe‘l zamonlari kategoriyasining funksional-semantik xususiyatlari qiyosiy-tipologik planda tadqiq etilgan. Har ikki tildagi o‘tmish, hozirgi va kelgusi zamon shakllarining strukturaviy bo‘linishi, lisoniy ifodalanish usullari hamda ularning harakat tarzi va modallik kategoriyalari bilan o‘zaro munosabati tizimli tahlil qilingan. Ingliz tilidagi to‘rtburchak mantiqiy matritsaga asoslangan analitik zamon tizimi o‘zbek tilining boy va chiziqli xarakterga ega bo‘lgan morfologik affiksatsiya imkoniyatlari bilan chog‘ishtirilib, ularning o‘zaro funksional muvofiqliklari va spetsifik farqlari aniqlangan. Tadqiqot natijalari xorijiy tillarni o‘qitish metodikasi, qiyosiy grammatika kurslari hamda tarjima nazariyasi amaliyoti uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: qiyosiy-tipologik tilshunoslik, fe‘l zamonlari, nutq momenti, agglyutinatsiya, analitizm, aspekt, o‘tmish zamon, hozirgi zamon, kelgusi zamon, grammatik ekvivalentlik.

Kirish

Qiyosiy-tipologik tilshunoslikning markaziy muammolaridan biri turli tizimli tillarda grammatik kategoriyalarning lisoniy tabiati va ularning ifodalanish usullarini tadqiq etishdan iboratdir. Har bir til voqelikdagi vaqt mezonini o‘zining ichki grammatik qonuniyatlari asosida lingvistik shaklga saladi. Ma’lumki, vaqt falsafiy tushuncha sifatida obyektiv borliqda hamma uchun umumiy va bir xil bo‘lsa-da, grammatik zamon kategoriyasi (tense) muayyan tilning tuzilishiga bog‘liq holda turlicha lisoniylashadi. Ushbu jihatdan, agglyutinativ tuzilishga ega bo‘lgan o‘zbek tili va asosan analitik xarakterdagi flektiv-fuzion xususiyatlarni namoyon etuvchi ingliz tilida fe‘l zamonlarining qiyosiy tahlili fanning dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Zamon kategoriyasi nutq momenti (moment of speech) va harakat sodir bo‘lgan yoki bo‘layotgan vaqt munosabatini ko‘rsatuvchi deiktik grammatik katekoriya hisoblanadi. ingliz tilida zamon tizimi o‘zining murakkab va serqirra strukturasi bilan ajralib turadi. Unda vaqt munosabati nafaqat harakatning nutq momentiga nisbatini, balki uning tabiati, tugallanganligi, davomiyligi yoki natijasini ham qamrab oladi

(aspectual-temporal system). O'zbek tilida esa zamon ko'rsatkichlari ko'p hollarda fe'l asbektleri (harakatning tarzi) hamda modallik ma'nolari bilan chambarchas bog'langan holda maxsus affikslar yordamida shakllanadi. Mazkur maqolada har ikkala tildagi o'tmish, hozirgi va kelgusi zamon shakllari mantiqiy-grammatik va strukturaviy jihatdan qiyoslanadi.

Metodologiya va tadqiqot materiallari

Umumiy va qiyosiy tilshunoslikda zamon hamda aspekt muammosi dunyo sotsiolingvistika va tipologiya maktablarida B. Komri, O. Yespersen, U. Reixenbax kabi yirik olimlar tomonidan fundamental tarzda o'rganilgan. Xususan, U. Reixenbax o'zining zamon tahliliga oid mantiqiy modelida nutq vaqti (S), hodisa vaqti (E) va orientatsiya vaqti (R) tushunchalarini kiritib, ingliz tili fe'l tizimidagi barcha o'n ikkita zamon shaklining matematik-mantiqiy formulasini asoslab bergan [1; 55–58-b.]. B. Komri esa aspekt va zamon munosabatlarini o'rganib, ularning tillar tipologiyasidagi farqli jihatlarini umumlashtirgan [2; 34-b.].

O'zbek tilshunosligida fe'l munosabatlari va zamon kategoriyasi G. Abdurahmonov, A. G'ulomov, M. Asqarova, A. Hojiyev kabi yetakchi grammatistlar tomonidan atroflicha tadqiq etilgan. Keyingi davrlarda ingliz va o'zbek tillari grammatikasini qiyosiy planda o'rganishda J. Bo'ronov, J. Yoqubov, M. n usratov kabi olimlarning xizmatlari katta bo'ldi. J. Bo'ronov o'zining qiyosiy grammatikaga bag'ishlangan asarlarida ingliz va o'zbek tillari fe'l tizimidagi strukturaviy tafovutlarni agglyutinatsiya va fleksiya qonuniyatlari asosida yoritib bergan [3; 112–115-b.]. Shunga qaramay, har ikki tildagi zamon ko'rsatkichlarining funksional-semantik va sinxron-konseptual qiyosini yangi tilshunoslik paradigmaları kontekstida tizimli tahlil qilish ehtiyoji saqlanib qolmoqda.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida qiyosiy-chog'ishtirma metod, komponent tahlil, komponentlar funksional-semantik maydonini aniqlash hamda transformatsiya usullaridan foydalanildi. Tadqiqot materialini ingliz va o'zbek tillaridagi badiiy adabiyotlardan olingan parchalar, lug'at elementlari hamda sintaktik misollar tashkil etadi. Tahlil jarayonida har bir tilning o'ziga xos ichki tuzilish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, zamon shakllarining ma'noviy o'xshashliklari (ekvivalentlari) va farqli (spetsifik) jihatlarini aniqlandi hamda tizimlashtirildi.

Natijalar va muhokama

Ingliz va o'zbek tillarida zamon kategoriyasini qiyosiy o'rganish natijasida ma'lum bo'ldiki, har ikki tilda ham vaqtni til sathida aks ettirishning uchta universal o'qi mavjud: o'tmish (past), hozirgi zamon (present) va kelgusi zamon (future). Biroq ushbu uchta vaqt zonasining ichki lisoniy bo'linishi va grammatik ifodalanish usullari turlichadir.

Hozirgi zamon shakllarining qiyosiy tahlili. Ingliz tilida hozirgi zamon munosabati asosan to'rtta shaklda (Present Simple, Present Continuous, Present

Perfect, Present Perfect Continuous) namoyon bo‘ladi. Bunda Present Simple umumiy, doimiy harakatni anglatadi, Present Continuous aynan nutq momentida davom etayotgan harakatni bildiradi. O‘zbek tilida esa hozirgi zamon ifodasi ko‘proq fe‘l asbektiga tayanadi. Chunonchi, nutq momentida davom etayotgan harakat hozirgi davom zamon affikslari (-yapti, -moqda, -yotir, -a turibdi) orqali yasaladi [4; 88-b.]. Masalan: "He is reading a book" — "U kitob o‘qiyapti".

Bu yerda ingliz tilidagi analitik shakl (is + V-ing) o‘zbek tilidagi agglyutativ sintetik ko‘rsatkichga (-yapti) muvofiq keladi. Shu bilan birga, ingliz tilidagi Present Simple shakli o‘zbek tilidagi hozirgi-kelgusi zamon shakli (-ar/-mas) yoki hozirgi zamonning umumiy ma‘nosi bilan beriladi: "Water boils at 100 degrees" — "Suv 100 darajada qaynaydi" [5; 41–44-b.]. Bu o‘rinda o‘zbek tilidagi -di affiksi ham hozirgi zamonning qat‘iylik va umumiy qonuniyat ma‘nosini ifodalab kelmoqda.

O‘tmish zamon shakllarining qiyosiy tahlili. Har ikki tilda o‘tmish zamon eng ko‘p shakllarga va murakkab semantik differensiasiyaga ega bo‘lgan tizimdir. Ingliz tilida o‘tmishda tugallangan oddiy harakat Past Simple (V-ed / V2) orqali berilsa, o‘zbek tilida unga yaqin ma‘noni yaqin o‘tmish zamon (-di) shakli ifodalaydi: "I wrote a letter" — "Men xat yozdim". Biroq ingliz tilidagi Past Continuous (was/were + V-ing) o‘tmishdagi jarayonni anglatadi, o‘zbek tilida bu ma‘no o‘tmish davom fe‘li (-yatgan edi, -ar edi) yordamida shakllanadi [6; 75–77-b.].

Ingliz va o‘zbek tillari o‘tmish zamon tizimidagi eng katta konseptual farq bu Present Perfect va o‘zbek tilidagi -gan affiksli o‘tmish zamon shakllarining munosabatida ko‘rinadi. O. Yespersen ta‘kidlaganidek, Present Perfect o‘tmish zamon shakli bo‘lsa-da, u hozirgi zamon bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, harakatning natijasini birinchi o‘ringa olib chiqadi [7; 190-b.]. O‘zbek tilidagi guvohsiz o‘tmish zamon yoki uzoq o‘tmish zamon shakli (-gan) ham ko‘pincha natijalilikni anglatadi, lekin u ingliz tilidagi kabi hozirgi zamon yordamchi fe‘li bilan bog‘lanmagan, balki to‘g‘ridan-to‘g‘ri shaxs-son qo‘shimchalari bilan keladi: "He has gone" — "U ketgan / ketib qolgan". Shuningdek, o‘zbek tilidagi -gan qo‘shimchasi nutq so‘zlovchining voqelikdan bevosita bexabarligini, harakatni kimdandir eshitganini ham (evidansiallik ma‘nosi) anglatishi mumkin, bu xususiyat ingliz tili Past Simple yoki Present Perfect tizimida mutlaqo mavjud emas [8; 121–124-b.].

Kelgusi zamon shakllarining qiyosiy tahlili. Kelgusi zamon shakllarini hosil qilishda har ikkala tilda ham analitizm va modal ma‘nolarning aralashuvi yuqori darajada kuzatiladi. Ingliz tilida kelgusi zamon asosan "will" va "shall" modal-yordamchi fe‘llari orqali shakllanadi (Future Simple). Bundan tashqari, yaqin kelajakdagi rejalashtirilgan harakatni ifodalash uchun "to be going to" strukturasi yoki Present Continuous shakli qo‘llaniladi [9; 64-b.].

O‘zbek tilida kelgusi zamon asosan ikki turga bo‘linadi: qat‘iy (maqsad) kelgusi zamon (-moqchi) va gumon (tahmin) kelgusi zamon (-ar / -mas). M. Asqarova qayd

etganidek, o'zbek tilidagi -moqchi formasi subyektning qat'iy niyati va rejasini anglatsa, ingliz tilidagi "to be going to" formasi bilan to'liq funksional ekvivalentlikni hosil qiladi [10; 142–145-b.]. Masalan: "I am going to buy a car" — "Men mashina sotib olmoqchiman". Gumon kelgusi zamon shakli esa ingliz tilida ko'proq "probably will" yoki modal so'zlar yordamida ifodalanadi: "He will probably come" — "U kelar" [11; 33-b.].

Strukturaviy va tipologik xulosalar. Tillarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tilida zamon tizimi o'ziga xos to'rtburchak mantiqiy matritsani hosil qiladi (Simple, Continuous, Perfect, Perfect Continuous guruhlari), bu tizimda asbektual xususiyatlar (tugallanganlik va davomiylik) zamon shaklining tarkibiy qismi hisoblanadi. O'zbek tilida esa tizim chiziqli va ko'p variantlidir. Birgina o'tmish yoki hozirgi zamon tushunchasi o'ndan ortiq affiksial kombinatsiyalar orqali juda nozik grammatik va uslubiy ma'no qirralari bilan ifodalanishi mumkin. n . Mahmudov aytganidek, o'zbek tili agglyutinativ tabiati tufayli so'z negiziga ketma-ket qo'shiladigan affikslar zanjiri orqali ham zamonni, ham harakat tarzini, ham so'zlovchining munosabatini bitta so'z shaklida mujassam eta oladi [12; 56–59-b.]. Ingliz tilida esa bu hodisa bir necha yordamchi unsurlar ishtirokidagi sintaktik yaxlitlikni talab etadi.

Xulosa

O'zbek va ingliz tillarida zamon kategoriyasining qiyosiy-tipologik tahlili har bir til guruhining dunyoni grammatik shakllantirish borasidagi betakror lisoniy qonuniyatlarini ochib beradi. Ingliz tilidagi analitik fe'l formalari (yordamchi fe'llar tizimi) voqelikning vaqt mezonini aniq matematik izchillikda ko'rsatsa, o'zbek tilining boy morfologik affiksatsiya tizimi zamon tushunchasini turli modal, asbektual va lingvokulturologik ma'nolar bilan uyg'unlashtirib ifodalashga xizmat qiladi.

Ushbu tadqiqot natijalari va grammatik ekvivalentlik qonuniyatlari oliy ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitish metodikasida, chog'ishtirma grammatika kurslarida, shuningdek, badiiy va ilmiy matnlarni bir tildan ikkinchi tilga adekvat tarjima qilish muammolarini hal etishda amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin [13; 102–105-b.]. Ikki tizimli tillarning grammatik sathlarini sinxron aspektida chog'ishtirish kelgusida kognitiv lingvistika va kompyuter tilshunosligi uchun ham yangi istiqbollarni ochadi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Reichenbach H. Elements of Symbolic Logic. — New York: Macmillan, 1947. — 444 p.
2. Comrie B. Tense. — Cambridge: Cambridge University Press, 1985. — 139 p.
3. Bo'ronov J. B. ingliz va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. — Toshkent: O'qituvchi, 1973. — 280 b.

4. Hojiyev A. fe'l. – Toshkent: fan, 1973. – 192 b.
5. Yoqubov J. qiyosiy tilshunoslik asoslari. – Samarqand: SamDU nashri, 2011. – 145 b.
6. nusratov M. ingliz va o'zbek tillari grammatik qiyosiy tahlili. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2015. – 210 b.
7. Jespersen O. The Philosophy of Grammar. – London: George Allen and Unwin, 1924. – 359 p.
8. Abdurahmonov G'. O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: fan, 1996. – 320 b.
9. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 1985. – 1779 p.
10. Asqarova M. O'zbek tili fe'l tizimida zamon va aspekt munosabati. – Toshkent: fan, 1988. – 230 b.
11. Palmer F. R. Mood and Modality. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 252 p.
12. Mahmudov n . n utq madaniyati va til nazariyasi masalalari. – Toshkent: f an, 2005. – 185 b.
13. Wardhaugh R. An Introduction to Sociolinguistics. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 448 p.